

ОНОПРІЄНКО

Валентин Іванович —

доктор філософських наук,
професор, завідувач відділу
методології та соціології науки
Центру досліджень науково-
технічного потенціалу та історії
науки ім. Г.М. Доброва
НАН України,
val_onopr@mail.ru

СХІД І ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ: ДІАГНОЗ І ПРОГНОЗ ІСТОРИКІВ

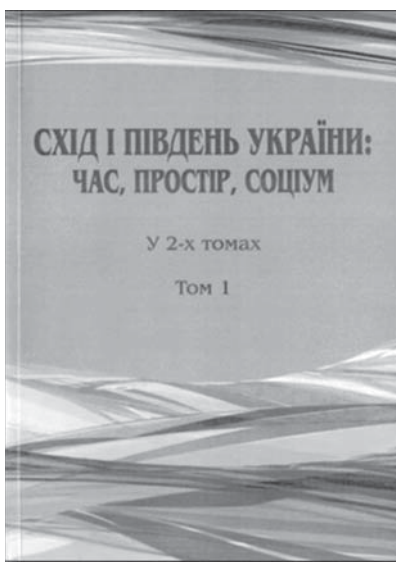
Рецензія на колективну монографію «Схід і Південь України: час, простір, соціум»

Монографію присвячено обґрунтуванню нових просторово-часових підходів до дослідження регіональної специфіки Сходу і Півдня України, проаналізовано історичні витоки диспропорцій і асиметрій у розвитку цих регіонів, глибинні причини незбіжності політичних орієнтацій, ментальності та історичної пам'яті населення. Останнім часом зазначені проблеми набули екстремального політичного, економічного і соціокультурного значення.

Драматичні події останнього майдану, вияви сепаратизму та війна на Сході України як ніколи гостро поставили проблеми пошуку ефективної, сучасної, раціональної політики, що відповідає викликам глобалізованого світу. Про це пише в монографії «Схід і Південь України: час, простір, соціум» (у 2 т. Т. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2014) відповідальний редактор академік НАН України В.А. Смолій:

«Витоки історичної драми нашої країни, очевидно, слід шукати у тому, що її правляча еліта змирлася з роллю об'єкта політики і не зуміла гідно відповісти на виклики ХХІ століття. Але є і значно більш глибоко закорінені причини внутрішньої нестійкості держави й перманентних економічних, політичних та інших криз, які стали реаліями нашого буття. Йдеться про «ефект колії», або те, що зарубіжні аналітики вкладають у формулу path dependence — залежність від пройденого шляху. Алгоритми розвитку кожного соціуму значною мірою визначаються тим, як у минулому відбувалися його зв'язки зі світом і наскільки раціонально була його внутрішня структура на різних історичних етапах. Найвище призначення історичної науки у тому й полягає, щоб розшифрувати загадки минулого, аналізувати вплив «шрамів історії» на теперішнє і в такий спосіб бодай якоюсь мірою піднімати завісу над майбутнім. Лише чесна розмова про здобутки й проблеми допоможе у пошуках відповіді на кардинальне питання: якою має бути місія гуманитаріїв у поверненні від аномальної логіки протистоянь до стабільного «позитивного миру».

Здобуття Україною незалежності в 1991 р. радикально змінило об'єкт вітчизняної історії — український народ перетворився з етнічної маси на вищу форму суспільної організації — суверенну націю-державу, яка має прості й об'єктивні виміри:

простір, час, людська свідомість (зокрема, національна тотожність). Однак упродовж 23 років цей якісно новий об'єкт української історії так і не втілюється повною мірою не лише у відповідній концепції історії України, а й у реальній політичній практиці.

Глобалізаційні виклики поступово посилюють необхідність переосмислення теоретико-методологічних основ регіональної і локальної історії з урахуванням нової ролі регіонів, що дедалі активніше самостійно беруть участь у світових трансформаційних процесах. Останнім часом в історичній науці поширився інтерес до проблем регіоналістики, локальної (місцевої) історії, історичного краєзнавства, що пояснюється як зростанням історизму в суспільстві, так і тенденціями до децентралізації влади. Міфологізований та жорстко ідеологізований історії кинула виклик колективна пам'ять локальних спільнот, які не були вписані в національну історію. Демістифікація державної історії відбувається в період становлення громадянського суспільства. Головною тенденцією сучасного історієписання стає відхід від метанаративів, що відкриває зовсім інші можливості для локальної історії, порівняно з системою краєзнавства в радянській історіографії. У зв'язці «час – простір» фокус уваги перенесено на простір, на рівень узагальнень, відповідний запитам конкретної людини в просторово обмежених ареалах, а соціальні процеси починають розглядати крізь призму проникнення в життєві світи індивідів. Складне переплетення явищ глобалізації, регіоналізації, локалізації як відображення діалектичної єдності основних суперечностей сучасної епохи поставило перед істориками завдання зіставлення в науковому аналізі тих підсистем історичного знання, які акцентовані на частковому й специфічному, на співвідношенні макросторії й локалістики. Нова локальна історія актуалізується і розвивається в ситуації, коли національні метанаративи виявилися нездатними забезпечити ідентифікацію індивідуума в історичному просторі.

Під локальною історією розуміють історію не території, а «мікрспівтовариства», сукуп-

ності людей, що здійснюють певну діяльність. Увагу зосереджують не на політичній історії і не на головних подіях національної історичної драми, а передусім на соціокультурному контексті місцевої історії.

Проблема співвідношення загальнодержавного і регіонального набуває великого політичного, економічного і соціального значення. Йдеться про появу в регіонів нових економічних і політичних якостей, які дають їм змогу функціонувати в умовах інтенсифікації транснаціональних зв'язків. Набуття локалітетами ресурсів для відносно самостійного існування оцінюється як стадія їх політичного розкріпачення. На цій основі закладається новий тип внутрішньодержавних зв'язків і нова модель регіональності, в основі якої лежить визнання свободи, багатоманітності, полікультурності, що дає підґрунтя для переосмислення усієї системи центр-периферійних, міжрегіональних, міжетнічних та інших відносин. Рівень культури в суспільстві великою мірою залежить від того, наскільки задіяно потенціал збереження й освоєння новими поколіннями історичної пам'яті. Це означає, що в потоці соціокультурної трансляції має бути максимально достовірне, вільне від міфів і вигадок знання.

Складна історична доля України, в якій локально-територіальні зв'язки виявилися міцнішими за національно-державні, зумовлює спрямування наукових пошуків у русло регіоналістики. Починаючи з кінця 90-х років відбувається процес концептуалізації вітчизняної історичної регіоналістики як підсистеми історичного знання. Його основою є осмислення регіональності на основі нової, «просторової» парадигми із застосуванням хронологічних підходів до вивчення життєдіяльності соціумів на різних історичних етапах. Регіон – це дійовий фактор формування регіональної ідентичності, соціальних і культурних форм буття, політичних, у тому числі електоральних, симпатій. Новий рівень осмислення історії локусів надасть, зрештою, нового імпульсу дослідженням історії розселення, міст і сіл, міграцій, управлінських і самоуправлінських структур.

Саме ці ідеї лежать в основі розгляду складної і болючої проблеми сучасної України. В рецензованій колективній монографії використано матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми» (червень 2014 р.). Творче ядро авторського колективу становлять дослідники Інституту історії України НАН України і Українського інституту національної пам'яті, але представлені також учені з Донецького національного університету, Запорізького національного університету, Маріупольського державного університету, Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова та Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

Проблеми Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі та у світлі сучасних трагічних подій у монографії розглянуто через концепт пограниччя, причому не лише в територіальному вимірі, а й у «точках зіткнення» демократії і авторитаризму, лояльності і протесту, ліберальних і національних доктрин. Саме етика пограниччя — місця зустрічі Свого і Чужого — дає змогу зрозуміти важливість збереження цілісності за умов роздільності й протистоянь. Проте для цього слід позбутися спрощеного погляду на пограниччя як на зіткнення двох периферій обабіч кордону, зрозуміти його специфічний екзистенційний феномен. Тут усе особливе — і сприйняття сусіда, і відчуття кордону, і знакові системи. І, зрозуміло, не можна забувати про специфіку культурних кордонів, які часто не збігаються ні з географічними, ні з етнічними, не кажучи вже про політичні. Природно, що й філософія діалогу тут має вибудовуватися на нестандартному фундаменті толерантного взаєморозуміння. Саме такий підхід, що ставить високі вимоги до вироблення універсальної теорії регіоналістики і її модифікованих з урахуванням місцевих особливостей варіантів, може бути реалізований в умовах завдань формування загальноєвропейського регіонального простору, в який прагне увійти Україна. Культурний регіон — це

територія, об'єднана відносною гомогенністю, спільним історичним минулим, традиціями, це вдячний об'єкт для різнотипних наукових досліджень.

Автори кваліфікують політичний міф про дві України як своєрідний жупел і підтверджують свою позицію на великому матеріалі соціологічних опитувань. Разом з тим, у монографії стверджується:

«Система територіальної організації в Україні являє собою доволі аморфну цілісність, на стан якої виразно впливають консервативні рудименти далекого минулого, відлуння колишньої розчленованості, «революційних» експериментів радянської доби, наслідки протистояння регіональних еліт. Події «помаранчевої революції» і наступні ознаки дестабілізації у політичній сфері вже вкотре підтвердили, що регіональна поляризація в Україні є довгостроковим чинником і що протистояння її умовно Сходу й Заходу — реальність, з якою владні структури повинні рахуватися постійно. Регіональні еліти віддають перевагу різним стандартам націєбудівництва, мають відмінні зовнішні орієнтації. Регіональна біполярність виявляється і в різних оцінках минулого, у виборі полі- чи моноетнічної моделі національних відносин. Найгірше те, що ця біполярність часто відіграє роль розмінної монети у політичних іграх і від того має тенденцію до посилення. Найглибша основа цієї поляризації — соціально-економічна строкатість, інфраструктурна різномірність, серйозні диспропорції у рівнях людського розвитку. За обсягом валової доданої вартості з розрахунку на одну особу показники між областями різняться більш ніж у шість разів, за розміром середньої заробітної плати — більш ніж удвічі, за рівнем бідності — у чотири рази. Звідси високий рівень соціального відторгнення у найменш урбанізованих областях, скорочення зайнятості, високий рівень міграційної активності тощо. Всі ці перекося виникли, зрозуміло, не сьогодні; більшість з них є результатом складних геополітичних ігор, в епіцентрі яких Україна опинялася у різні періоди свого буття».

Специфіка регіонів у монографії показана в історичній ретроспективі і аспекті сьогодення, у зв'язках і впливах, ментальності і типових стереотипах. Книга насичена соціологічним матеріалом і статистичними даними.

Йдеться також про використання методології синергетики для подолання ідентифікаційних «розламів» між регіонами України, для взаєморозуміння та відновлення міжкультурного діалогу. Дійсно, в синергетичному аспек-

ті національна ідея постає елементом націє- і державотворення, завдяки якому нація консолідується, самоусвідомлює себе єдиним цілим, визначає своє місце і роль у процесі історичного розвитку людства. Практичною діяльністю щодо реалізації національної ідеї є пошук та формування чинників, які скеровують етноси, нації на протистояння асиміляції, збереження особливостей самобутньої життєдіяльності, прагнення до національно-культурної і національно-територіальної автономії, досягнення національної незалежності, економічного й політичного суверенітету, створення держави й визначення форми державності, розвитку всіх сфер суспільного життя в гармонії із загальнолюдськими цінностями. Одна з ключових категорій синергетики — атрактор, структура, що виникає в самоорганізаційній моделі соціальної динаміки суспільства. Такі базові соціальні структури є спонтанними, їх не можна сконструювати, утворити штучно, не можна зруйнувати, вони неодмінно відроджуються, зберігаючи свою основну суть — забезпечувати нижчий рівень соціальної ентропії порівняно з навколишнім соціальним середовищем. Кожна етноспільнота має свій нормативно-ціннісний базис. Атрактор визначає уявлення про власний образ в історичному русі, ідентичність та ідеологію — систему знання щодо ієрархії цінностей етноспільноти, а також соціальні практики (політику, економіку, право тощо). Атрактор як образ може бути чітким або дифузним, розмитим. Чіткий образ задає спрямований рух з антиентропійним вектором, відповідно, нечіткий визначає неспрямований рух етноспільноти.

Прикладами етноспільнот з чіткими атракторами є Німеччина, Китай, Норвегія, США. Кожна з цих спільнот має свій історичний простір і час, у якому визначено відповідну історичну спрямованість. Ці етноспільноти усвідомлюють, хто вони є і до чого йдуть (мають свою місію, задану атрактором). Прикладами етноспільнот з дифузними атракторами можуть бути Україна, Росія, Мексика. Кожна з цих спільнот не має чітко визначеного атрактора, не до кінця усвідомлює, хто вона і куди

йде, а через це її історична перспектива стає невизначеною. Спільноти з чіткими атракторами, вступаючи у відносини зі спільнотами з дифузними атракторами, починають задавати їм вектор руху та визначати їх ідентичність. Так відбувається нині з Україною та Мексикою.

Дифузність атрактора в українській історії може бути пов'язана з відсутністю періодів лінійної історії і переважанням періодів соціального хаосу, що призводило до руйнації-розщеплення цілісного атрактора та послаблювало самоорганізаційні засади української етнічності. Це тягне за собою невизначеність соціально-історичної траєкторії руху етноспільноти, і тому Україна між Сходом і Заходом стає традиційною темою для соціально-політичного дискурсу. Оскільки українці не повністю усвідомлюють, хто вони є, то проголошується офіційна безідеологічність, що спричинює суспільну аномію та інші негативні явища. У кінцевому підсумку відбувається розузгодження між політикою та економікою. Робота політиків спрямовується не на спільні справи, а на вирішення приватних проблем, що веде до занепаду економіки країни, оскільки економіка потребує функціонування політики саме як сфери спільних справ.

Система етносоціокультурних цінностей, яка відповідає прагненням етноспільнот і всього суспільства загалом, є основою, що зміцнює це суспільство, де такі цінності відіграють роль центрів і полюсів спрямування етносоціальної активності, стають етносоціокультурною умовою консолідації, порядку, стабільності. Тому поява сьогодні нових для українського суспільства викликів і загроз, небезпек і ризиків, пов'язаних з переходом у нову фазу свого нелінійного розвитку, потребує переосмислення ієрархії ціннісних смислів та формування оновленої ціннісної системи як етносоціокультурної основи стратегії новоствореної держави.

Лейтмотивом монографії є думка, що головна проблема України — відсутність об'єднавчої доктрини, комплексу ідей, прийнятних як платформа для компромісу і стійкого консенсусу. Вирішити її можна лише у разі відмови

від розподільчої, «давальницької» схеми ресурсів. Будь-яка імітація цієї схеми не піде на користь ні центру, ні регіонам. Не можна лише декларувати й імітувати лозунги і настанови громадянського суспільства, не приводячи в дію його механізми. Акцент має робитися на врахуванні міграційної рухливості, колонізаційних потоках, перехресних впливах, що дасть змогу прояснити витоки схильності населення Сходу і Півдня України до зміни політичних орієнтацій та ідентифікаційних критеріїв. Розмова про конструктивні колективної пам'яті й історичні репрезентації спрямована на формування образу України та її регіонів на засадах національної і регіональної ідентичностей. Активізувати соціокультурну динаміку соціуму зможуть лише ті структури, які створять ефективну програму універсалістських цінностей і загальногромадянських підходів, використають механізми їх легітимації й пропаганди, мінімізуючи вплив традиціоналістських настанов і групових впливів регіональних еліт. Простір і територіальність мають постійно бути не лише у фокусі соціальної діагностики, а й у епіцентрі регіональної політики. Метою політичних трансформацій українського суспіль-

ства має стати раціональна адміністративно-територіальна реформа, яка враховує реалії як сучасного регіонального поділу праці, так і історичного підґрунтя регіоналізації.

Монографію можна розглядати як інтелектуальну підказку владі в екстремальних умовах, коли вирішується доля країни. Її ідеї не варто ігнорувати, бо вони спрямовані на раціоналізацію політичних дій. Дуже доречним є застереження:

«Залишити Донбас у стані тотального страху — значить продовжити нелюдяний експеримент над регіоном і остаточно втратити всяку повагу його мешканців до столиці. І тут мова має йти не лише про суто воєнні аспекти розв'язання проблеми Сходу, а й про ті кроки в напрямі децентралізації влади, про які багато говорять, але серйозних практичних кроків у цьому напрямі поки що не помітно. Стратегія економічного й політичного прагматизму в Україні має, на наше глибоке переконання, базуватися на тверезому врахуванні регіональної специфічності й порубіжності, культурно-психологічних компонентів регіональної самосвідомості, вразливості психіки громадян, що опинилися в регіоні бойових дій».

Отже, на історичну регіоналістику покладаються особливі завдання як у сфері діагностики, так і в можливостях пошуку виходу з кризи.